

Vida i obra de l'esclava fenícia: alguns punts a *Odissea* XV, 417-81*

Maria Navarro López

Universitat de Barcelona

marianavarro@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0003-0028-9652>

© de l'autora

Recepció: 13/05/2024

Acceptació: 17/07/2024

Resum

Seixanta-quatre versos de l'«autobiografia» d'Eumeu estan dedicats al relat del seu segrest, a mans de l'esclava encarregada de criar-lo (*Od. XV*, 417-81). El passatge relata la vida d'aquesta dona, un personatge significativament anònim, des del seu naixement fins a la seva mort. Una anàlisi des de la narratologia i la referencialitat tradicional dels tòpics i fórmules de l'episodi fa palesa la relació d'aquesta «biografia» femenina amb altres personatges de l'obra homèrica, com Nausicaa i Euryclea, així com herois i heroïnes mítics mencionats a l'èpica.

Paraules clau: Homer; fenicis; estudis de gènere; esclavitud

Abstract. *Life and work of the Phoenician woman slave: some notes to Od. XV, 417-81*

Sixty-four verses of Eumaios' "autobiography" are dedicated to the story of his abduction by the slave woman who raised him (*Od. XV*, 417-81). The passage narrates the life of this woman, who is significantly an anonymous character, from birth to death. An analysis of this episode's topics and formulae, through the approach of narratology and traditional referentiality, shows the connection of this feminine "biography" with other characters in Homeric works, such as Nausicaa and Eurykleia, as well as mythic heroes and heroines mentioned in epic.

Keywords: Homer; Phoenicians; gender studies; slavery

* Una versió prèvia d'aquest treball va ser exposada oralment a les VIII Jornades sobre el Mundo Antiguo organitzades per la Asociación Pensamiento y Cultura de la Antigüedad (APCA) de la Universidad Autónoma de Madrid. La seva elaboració ha estat possible gràcies a un ajut FPI associat al projecte «TOPOI: El repertorio de la *paideia* en la literatura griega de época imperial y tardoantigua», dirigit per la Dra. Pilar Gómez i finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades (PID2022-137964NB-I00). Voldria agrair a la Dra. Marta Oller i al Dr. Sergi Grau els suggeriments sobre l'esborrany d'aquest treball, així com als dos revisors anònims pels seus comentaris. Tots ells han contribuït a millorar-lo significativament.

Sumari

1. Introducció	3. Conclusions
2. Vides paral·leles: l'esclava fenícia
des de la narratologia
i la referencialitat tradicional	Referències bibliogràfiques

1. Introducció

Al cant quinzè de l'*Odissea*, el protagonista parla llargament amb el porquer Eumeu i li pregunta per la situació familiar al palau d'Ítaca. Després, l'interroga sobre els seus orígens (vs. 381-88) i aquest li explica la seva vida des del seu naixement, com a fill de Ctèsias, que regnava a l'illa de Síria (vs. 403-14), fins al present de la narració, on és esclau al palau itaquès. La seva història se centra a narrar com va ser segrestat quan era un nen petit i convertit en esclau. Així doncs, tota l'atenció recau en l'episodi del seu segrest i, especialment, en la caracterització de la seva segrestadora, la responsable del seu infortuni i de la seva pèrdua d'estatus —un motiu freqüent a l'*Odissea*—¹, precisament la serventa que s'encarregava de la seva criança. D'aquesta manera, seixanta-quatre versos de la seva autobiografia (*Od.* XV, 417-81)², de fet, giren al voltant d'aquest personatge femení, en tant que agent responsable de la pèrdua de la seva llibertat, i inclouen, per tant, un resum de la seva trajectòria vital³. Podem esperar, doncs, que la caracterització d'aquesta dona estigui condicionada pel punt de vista del narrador, Eumeu, que ha estat víctima dels seus actes⁴.

2. Vides paral·leles: l'esclava fenícia des de la narratologia i la referencialitat tradicional

L'inici d'aquesta digressió de caràcter biogràfic té lloc amb la descripció de l'esclava, una dona d'origen fenici, «bonica, alta i entesa en feines magnífiques» (*Od.* XV, 418: καλή τε μεγάλη τε καὶ ἀγλαὰ ἔργ' εἰδυῖα), de qui no es menciona el nom. Els epítets amb què és presentada, per bé que són formularis i típicament femenins, descriuen els atributs propis d'una valuosa esclava instruïda⁵. Malgrat aquesta primera impressió aparentment positiva, ràpidament es farà manifest el defecte de la

1. MINCHIN (1992: 261).

2. Ens servim d'aquest concepte anacrònic per referir-nos a la narració que un mateix fa de la seva pròpia trajectòria vital. Tenint en compte que la biografia com a gènere literari ni tan sols tenia un nom propi a l'Antiguitat (McGING i MOSSMAN, 2006: x; TEMMERMAN, 2020: 3, 7, 9), en aquest context entenem la (auto)biografia més com una tendència o recurs literari que no pas un gènere amb unes característiques ben definides (OSLEY, 1946: 7; CAMASSA, 1994: 316-17).

3. DOHERTY (1995: 151); JONG (2001: 380).

4. PERADOTTO (2002: 7).

5. Com es veu, per exemple, a *Od.* XXIV, 278-9: γυναικας ἀμύμονα ἔργ' εἰδυίας / τέσσαρας εἰδαλίμας «dones expertes en feines irreprotxables, / quatre dones de bonica aparença». Hem fet servir les edicions WEST (1998-2000 i 2017).

dona fenícia que va deixar-se seduir: «la seduïren uns fenicis molt arterosos»⁶ (*Od.* XV, 419: τὴν δ' ἄρα Φοίνικες πολυπαίπαλοι ἠπερόπενον). El to pejoratiu contra els fenicis té els seus precedents en la narració del mateix Odisseu, que al cant anterior li havia explicat una història fictícia segons la qual ell, un suposat cretenc, gairebé hauria estat segrestat i venut com a esclau per un comerciant fenici (*Od.* XIV, 285-320)⁷.

La història comença amb l'episodi d'aquesta seducció que, de fet, és una escena prototípica (*Od.* XV, 420-21): l'esclava se n'anà a fer la bugada (v. 420: πλυνούσῃ), allà va conèixer uns comerciants fenicis i va jaure amb un d'ells. Semblantment, Nausica va conèixer Odisseu quan era al riu rentant la roba (*Od.* VI, 85-144). En aquell episodi, després d'ajudar-lo i indicar-li com arribar al palau dels feacis, la mateixa Nausica s'excusa de no dur-lo ella mateixa per mantenir el seu honor, i tot seguit reproduïx els comentaris dels ciutadans davant la hipotètica situació de creuar les muralles de la ciutat acompanyada de l'estranger: els uns dirien que es tracta d'un estranger vingut de lluny i els altres d'un déu que s'hi hauria volgut unir (*Od.* VI, 278-84). Paral·lelament, Tiro, la primera heroïna del catàleg de l'episodi de la Νέκυια, va ser víctima del desig sexual de Posidó quan feia un dels seus habituals passejos a la vora del riu Enipeu (*Od.* XI, 235-59)⁸. En aquest sentit, la de l'esclava fenícia es tracta d'una unió sexual clandestina i, per tant, és expressada amb termes semblants als que apareixen en les teogàmies característiques de les genealogies d'herois i heroïnes. Així, la trobada entre el fenici i l'esclava té lloc «vora la còncava nau» (*Od.* XV, 420: κοίλῃ παρὰ νηϊ), un lloc perifèric que permet consumir l'acte «d'amagat» (*Od.* XV, 430: λάθρη). Moltes teogàmies es produeixen de manera similar: per exemple, Posidó s'uní a Toosa «en coves balmades» (*Od.* I, 73: ἐν σπέεσι γλαφυροῖσι). Altres ubicacions especialment apartades que acullen aquest tipus d'unions, a més a més dels amagatalls naturals, són el pis de dalt de la casa (ὑπερώϊον) —un espai domèstic reservat a les dones⁹— i els camps de pastura —i, per tant, a certa distància de la civilització¹⁰. A diferència de com succeeix en els casos de les

6. Traduïm πολυπαίπαλοι com «molt arterosos» tenint en compte les consideracions de WINTER (1995: 249; 256), que relaciona l'adjectiu amb la traïdoria característica dels fenicis, tot traduint-lo com «tricky» i «devious». Les traduccions d'aquest treball, tret que s'indiqui el contrari, són pròpies.

7. Els paral·lelismes entre les històries narrades per Eumeu i Odisseu i la funció del relat del porquer dins de l'argument general del poema ja han estat objecte d'estudi i anàlisi en altres treballs, com els de MINCHIN (1992), OLSON (1995: 135-39), WINTER (1995: 248-49), JONG (2001: 153-55, 378), MORRISON (2003: 129-30) i ALDEN (2017: 273-77).

8. HEUBECK i HOEKSTRA (1989: 259); ALDEN (2017: 50).

9. *Il.* II, 514-5: παρθένος αἰδοίη ὑπερώϊον εἰσαναβᾶσα / Ἄρηϊ κρατερῶι· ὃ δέ οἱ παρελέξατο λάθρη, «en haver pujat al pis de dalt la casta donzella / amb el vigorós Ares. Ell hi va jaure d'amagat» i *Il.* XVI, 184: αὐτίκα δ' εἰς ὑπερῶι' ἀναβὰς παρελέξατο λάθρη, «De seguida va pujar al pis de dalt i hi jagué d'amaga».

10. *Il.* VI, 24-5: πρεσβίτατος γενεῆι, σκότιον δέ ἐ γείνατο μήτηρ· / ποιμαίνων δ' ἐπ' ὄεσσι μίγη γλότῃτι καὶ εὐνῇ, «el més gran en edat, d'amagat va engendrar-lo la mare. S'hi va unir en jac amorós quan pasturava les ovelles».

relacions sexuals entre mortals i divinitats, la unió sexual de la fenícia amb el comerciant (*Od.* XV, 420-21: μήγη [...] / εὐνήϊ καὶ φιλότῃτι, «s'hi va unir / en jaç amorós») no produirà cap fruit¹¹: al cap i a la fi, només «els llits dels immortals no són estèrils» (*Od.* XI, 249-50: οὐκ ἀποφώλοιο εὐναί / ἀθανάτων), i en aquest cas tots dos amants són de condició humana.

És especialment rellevant l'èmfasi donat a l'episodi de la unió sexual, ja que, segons diu Eumeu, és justament això, el sexe, la feblesa de les dones: «això els sedueix el cor / a les dones per la seva feminitat, fins i tot si n'hi ha una de feïnera» (*Od.* XV, 421-22: τὰ τε φρένας ἡπεροπεύει / θηλυτέρησι γυναιξί, καὶ ἦ κ' εὐεργὸς ἔχουσιν)¹². Aquesta sentència generalitzadora sobre la naturalesa femenina és pronunciada també per Agamèmnon fins a dues vegades quan parla de la infàmia que Clitemnestra ha vessat sobre totes les dones (*Od.* XI, 434 i XIV, 202)¹³. La seva, igual com la que durà a terme l'esclava fenícia, va ser una traïció familiar desencadenada arran d'una unió sexual il·lícita¹⁴. Així doncs, ambdós narradors, l'Atrida i el porquer, tenen en comú que en els seus respectius relats destaquen la manca de fiabilitat característica del gènere femení. Segons l'anècdota d'Eumeu, la lleialtat i l'honestedat de les dones, inclús les d'aquelles abocades a la feina, poden ser corrompudes per les relacions sexuals¹⁵.

En la narració tal com la presenta el porquer, tot seguit té lloc una conversa entre els dos amants, en què el fenici li preguntà «qui era i d'on venia» (v. 423: τίς εἶη καὶ πόθεν ἔλθοι) i ella va respondre amb l'inici de la seva biografia:

11. Significativament, aquesta fórmula, que segons KYRIAKOU (2020: 214) refereix un amor recíproc, l'empra també Circe quan convida Odisseu a passar la nit amb ella (*Od.* X, 334-35: ὄφρα μίγντε / εὐνήϊ καὶ φιλότῃτι πεποιθόμεν ἀλλήλοισιν) i apareix de nou quan Penèlope menciona la relació d'Hèlena amb el príncep troià (*Od.* XXIII, 219: ἐμίγη φιλότῃτι καὶ εὐνήϊ). Per a més exemples, vegeu ALUJA (2017: 212-13), on exposa la recurrència a l'èpica homèrica del motiu tradicional de les relacions sexuals entre mortals i divinitats, i ALUJA (2017: 222-24), on analitza la productivitat d'aquesta fórmula i les seves connotacions.
12. L'adjectiu θηλυτέρησι, en grau comparatiu, apareix una vegada a la *Iliada* (*Il.* VIII, 520), sis vegades a l'*Odissea* (*Od.* VIII, 324; XI, 386; XI, 436; XV, 422; XXIII, 166; XIV, 202) i tres vegades a l'*Himne homèric a Demèter* (*h. Cer.* 119, 167, 222) acompanyant γυναικες tret d'un cas (*Od.* VIII, 324), en què acompanya θεαί. No es tracta d'una simple repetició tautològica («dones més femenines») sinó que té un sentit emfàtic que ressalta allò propi de les dones, la feminitat, en oposició als homes: KIRK (1990: 337), GARVIE (1994: 305), RICHARDSON (1974: 187). En aquest sentit, aquest darrer estudi planteja la traducció «the goddesses because of their femininity» a *Od.* VIII, 324, proposta que hem decidit seguir també en aquest cas. A *Il.* V, 348, Diomedes increpa Afrodita amb una expressió molt semblant, malgrat que empra un adjectiu de significat diferent: ἦ οὐχ ἄλις ὄττι γυναικας ἀνάκιδας ἡπεροπεύεις; («que no en tens prou de seduir les covardes dones?»). D'altra banda, ens decantem per anotar εὐεργὸς com «feïnera» i no com «ben obrada» per a mantenir la possible referència interna amb l'epítet amb què és descrita al vers 418: ἀγλαὰ ἔργ' εἰδυῖα, «entesa en feines magnífiques»: CROTTY (1994: 173), DOHERTY (1995: 151).
13. PERADOTTO (2002: 8).
14. Un altre cas paral·lel dins del mateix poema és el de les esclaves deslleials d'Ítaca, que són penjades per Telèmac i Odisseu a *Od.* XXII, 462-73 com a càstig per haver tingut relacions sexuals amb els pretendents de Penèlope: OLSON (1995: 137), THALMANN (1998a: 60-61) i (1998b: 31-2, 35).
15. OLSON (1995: 138); ALDEN (2017: 102-03).

ἐκ μὲν Σιδῶνος πολυκάλχου εὖχομαι εἶναι,
 κούρη δ' εἴμ' Ἀρύβαντος ἐγὼ ῥυδὸν ἀφνειοῖο·
 ἀλλά μ' ἀνήρπαξαν Τάφιοι λήιστορες ἄνδρες
 ἀγρόθεν ἐρχομένην, πέρασαν δέ με δεῦρ' ἀγαγόντες
 τοῦδ' ἀνδρὸς πρὸς δῶμαθ'· ὃ δ' ἄξιον ὄνον ἔδωκεν.

Od. XV, 425-29

Em vanto de ser de Sidó, plena de bronze, / i soc filla d'Aribant, ric en abundància.
 / Però uns pirates tafis em van segrestar / quan venia del camp, em van dur aquí i
 em van vendre / a la casa d'aquest home, que va pagar un preu digne.

Malgrat que aquest personatge romandrà anònim tota la narració, si que en coneixem el lloc d'origen, la filiació paterna i, amb un grau de detall molt superior al d'altres personatges femenins de l'èpica, la seva trajectòria vital. L'esclava s'enorgulleix dels seus orígens nobles, tal com faria un guerrer en el combat (amb la fórmula d'εὖχομαι del v. 425)¹⁶, i destaca l'episodi decisiu del seu segrest i la consegüent pèrdua de llibertat a mans dels pirates¹⁷. En termes generals, la seva vida pot equiparar-se a la d'Eumeu, a qui va causar la mateixa desgràcia que li succeí a ella de jove i que l'explica, com veiem, amb tota mena de detalls. Encara que la fenícia es presenta com una víctima del destí, no dubtarà ni un segon, com s'exposa tot seguit, a esdevenir ella mateixa la segrestadora d'algú altre, el nen innocent de qui tenia cura al casal, per tal de disposar d'una garantia per tornar a casa (*Od.* XV, 449-53)¹⁸. Significativament, el mateix porquer sentenciarà, més endavant, que «Zeus arrabassa la meitat de l'excel·lència d'un home, quan el dia de l'esclavitud el pren» (*Od.* XVII, 322-23: ἡμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρύοπα Ζεὺς / ἀνέρος, εὖτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἡμαρ ἔλῃσιν)¹⁹. Així s'explica també el comportament de l'esclava: és, en part, la seva trajectòria vital el que justifica la seva dolenteria, factor que se suma a la feblesa del gènere femení davant del sexe i a la naturalesa pròpia dels fenicis, ja retratats per Odisseu com una raça d'homes maliciosos, entabanadors i proclius a l'engany. Com correspon a aquesta caracterització, en la figura de l'esclava fenícia s'exploten al màxim els defectes femenins més perillosos (l'engany, la sensualitat i l'astúcia) alhora que es transgredeixen les virtuts més valuoses (la castedat, la lleialtat, l'obediència i la submissió)²⁰.

Després que la dona fenícia doni a conèixer als seus compatriotes els seus orígens, els comerciants li fan una proposta que no pot rebutjar: dur-la de tornada a Sidó, on encara viuen els seus pares, i recobrar així la seva llibertat (*Od.* XV, 431-33). Un cop els ha fet jurar que la duran sana i estàlvia a casa, organitza la fuga i els dona ordres de mantenir la discreció perquè el seu amo no els descobreixi (*Od.* XV, 436-39). És interessant destacar que el narrador es refereix a

16. MUELLNER (1976: 100).

17. Les històries de segrestos a mans de pirates són habituals a l'imaginari homèric, vegeu *Od.* XIV, 334s. i *H.Cer.* 125s.; RICHARDSON (1974: 188).

18. OLSON (1995: 136).

19. CROTTY (1994: 174-75).

20. WINTER (1995: 249); GARCÍA SÁNCHEZ (1999: 48).

aquestes intervencions de l'esclava i al pla que ella mateixa ha ordit com a μῦθος (*Od.* XV, 434, 439, 445), un terme que denota, en paraules de Gregory Nagy, un «discurs especial»²¹. És, en definitiva, una marca lingüística que assenyala «a speech-act indicating authority, performed at length, usually in public, with a focus on full attention to every detail»²². A més a més, l'esclava promet donar-los en compensació tot l'or que pugui engrapar de la casa on treballa i encara una altra cosa de més valor: el fill del seu amo, del qual té cura (*Od.* XV, 450: ἀτιτάλλω), «un nen d'allò més espavilat» (*Od.* XV, 451: κερδαλέον δὴ τοῖον), perquè el venguin com a esclau (*Od.* XV, 449-53). Després d'un any, arriba la data assenyalada per a la fuga: quan els fenicis van haver omplert la nau de mercaderies, van enviar un missatger, el qual, amb el pretext de vendre un collaret, va entrar al casal de Ctèsias, on va fer-li un senyal silenciós a l'esclava (*Od.* XV, 458-63). Aleshores, ella va endur-se els tres vasos que va poder amagar-se sota les faldilles i al petit Eumeu que, «inconscient» (ἄεσιφροσύνησιν), la seguia (*Od.* XV, 460-70).²³ Tot seguit pugen al vaixell, els comerciants, la serventa i Eumeu, i salpen mar endins:

ἔξῃμαρ μὲν ὁμῶς πλέομεν νύκτας τε καὶ ἡμαρ·
 ἀλλ' ὅτε δὴ ἔβδομον ἡμαρ ἐπὶ Ζεὺς θῆκε Κρονίων,
 τὴν μὲν ἔπειτα γυναῖκα βάλ' Ἄρτεμις ἰοχέαιρα,
 ἄντλωι δ' ἐνδοῦπησε πεσοῦσ' ὡς εἰναλίη κήξ·
 καὶ τὴν μὲν φώκησι καὶ ἰχθύσι κύρμα γενέσθαι
 ἔκβαλον, αὐτὰρ ἐγὼ λιπόμεν ἀκαχήμενος ἦτορ.

Od. XV, 476-81

Així vam estar navegant durant sis jornades, dia i nit. / Però quan Zeus el Crònida va donar pas al setè dia, / llavors Àrtemis, la llença-fletxes, va encertar la dona, / que va fer un cop fort en caure a la sentina, tal com una au marina. / I a ella, perquè esdevingués presa de foques i peixos / la van llençar daltabaix, i jo vaig quedar-me amb el cor angoixat.

Al final d'aquesta digressió es troba una de les poques mencions al corpus homèric de la mort d'una dona que, a més a més, també fa referència al destí posterior del seu cadàver²⁴. En primer lloc, el fet que mori per una fletxa d'Àrtemis

21. NAGY (1996: 128).

22. MARTIN (1989: 12 i 37-42), CRIPPA (2015: 47). Ens trobem davant d'un mostra d'autoritat femenina en què una dona ordeix un estratagema per traïr la família d'Eumeu i dona ordres a un grup d'homes. Com argumentarem tot seguit, aquest punt contrasta amb els actes de parla de la dida Euriclea, amb implicacions i conseqüències radicalment oposades.

23. Significativament, en altres mites la corrupció femenina s'associa a objectes de valor o estris i ornaments destinats específicament a les dones (els ἀθῦρματα amb què comercien els fenicis, vegeu *Diccionario Griego-Español s.v. ἄθυρμα*), com són els casos de Procris i Erifile (mencionades a *Od.* XI, 321 i 326-27, respectivament), i DAVIDSON (1997: 173).

24. Entre la *Iliada* i l'*Odissea* hi ha unes deu mencions a morts femenines (Laodamia a *Il.* VI, 205, la mare d'Andròmaca a *Il.* VI, 428, les filles de Níobe a *Il.* XXIV, 603-09, potser la mateixa Níobe a *Il.* XXIV, 617, Anticlea a *Od.* XI, 197, Epicasta a *Od.* XI, 271-89, Ariadna a *Od.* XI, 325, Cassandra a *Od.* XI, 421-24, l'esclava fenícia, les esclaves d'Ítaca a *Od.* XXII, 457-73 i les

és significatiu: és la deessa verge l'encarregada de posar fi a la vida de les dones com li plagui de manera ràpida i sobtada²⁵ i, en alguns casos, es serveix d'aquest poder per castigar les conductes impropies de les dones, com Níobe, Laodamia i Ariadna²⁶. Tanmateix, de totes les mencions a aquest tipus de mort femenina que hi ha al corpus homèric, la de l'esclava fenícia és la que té una descripció més detallada: en morir, el seu cos «va fer un fort soroll en caure a la sentina, tal com una au marina» (*Od.* XV, 479: ἄντλωι δ' ἐνδοῦπησε πεσοῦς ὡς εἰναλίη κήξ). La mort trunca el seu retorn a Sidó i, de fet, s'esdevé paral·lelament a la història fictícia que tot just al cant anterior ha explicat Odisseu, un pretès cretenc, segons la qual Zeus va fer naufragar la nau dels fenicis que volien segrestar-lo (*Od.* XIV, 308-09). Semblantment, la mort de la fenícia és un càstig per haver traït la família a la qual servia²⁷. Recordem que la seva traïció no només va consistir en la seva fugida, sinó que, a més a més, va robar tot allò de valor que va poder endur-se i va segrestar el fill dels seus senyors²⁸. El tractament que tot seguit rep el seu cadàver és proporcional a la gravetat dels actes que va cometre. Així doncs, quan els tripulants de la nau es desemalleguen del seu cos i, com no pot ser d'altra manera donades les circumstàncies d'una mort sobtada a alta mar, la llencen a l'aigua i fan que es converteixi en presa dels animals marins. La degradació que pateix el cadàver en aquestes condicions és la pitjor imaginable, amb la qual cosa s'accentuen les connotacions morals que envolten el personatge. D'aquesta manera, algú que ha actuat així només pot rebre un «funeral» deshonorós, completament oposat als paràmetres de la «belle mort» homèrica²⁹. Endemés, el motiu del «festí de bèsties» és un tipus de mutilació passiva molt present a l'èpica homèrica, ja que els guerrers caiguts en combat sovint són abandonats al camp de batalla, on esdevenen presa de gossos i ocells³⁰. No obstant això, la mort de l'esclava fenícia és l'únic cas en què aquest motiu afecta una dona i també és l'únic en què el medi on s'abandona el cadàver és el mar, perquè ni tan sols en les descripcions de morts per naufragi mai no es fa referència als animals marins com a devoradors dels

filles de Pandàreu a *Od.* XX, 61-78) i només quatre referències al destí del cadàver de difuntes: la tomba de Mirina (*Il.* II, 814), l'enterrament de les filles de Níobe pels mateixos déus (*Il.* XXIV, 610-12), el banquet després del sepeli de Clitemnestra (*Od.* III, 309-10) i el de la pròpia esclava fenícia.

25. Vegeu *Il.* XXI, 483; cf. MACLEOD (1982: 153); HEUBECK i HOEKSTRA (1989: 87, 258); VALDERRÁBANO (2021: 194-96). Es tracta, doncs, d'un vers formulari, com en el cas de *Il.* VI, 428.
26. A *Il.* XXIV, 603-09 mata les filles de Níobe per castigar la supèrbia de la mare; a *Il.* VI, 205 sembla castigar Laodamia per haver jagut amb Zeus, STOEVEsandt (2016: 87); i a *Od.* XI, 324-25, si l'escoli és encertat, castiga Ariadna per haver jagut amb Teseu en un recinte sagrat: HEUBECK i HOEKSTRA (1989: 97); DOHERTY (1995: 99); GAZIS (2015: 94); ZIOGAS (2021: 72).
27. DOHERTY (1995: 151). El naufragi de la tripulació d'Odisseu, en què moren tots els seus companys (*Od.* XII, 397-425), també és un càstig diví contra aquells, per haver-se menjat les vaques d'Hèlios, i, significativament, els versos amb què s'introdueix l'acció divina són els mateixos versos formularis que apareixen en l'episodi de la mort de l'esclava fenícia (*Od.* XV, 476 = *Od.* XII, 397 i *Od.* XV, 477 = *Od.* XII, 399).
28. THALMANN (1998b: 33); JONG (2001: 380); SIMONS (2016: 40).
29. VERMEULE (1979: 184); THALMANN (1998a: 98).
30. PLAS (2020: 468); SIMONS (2016: 41 n. 84), amb nombroses referències. Sobre el tema de la mutilació passiva dels cadàvers a la *Iliada* és encara vigent la monografia de SEGAL (1971).

cossos³¹. D'altra banda, hi ha un sol cas en què els animals que devoren els cadàvers dels morts són aquàtics: *Il.* XXI, 203, quan «les anguiles i els peixos s'alimenten» (ἐγγέλυνες τε καὶ ἰχθύες... ἐρεπτόμενοι) dels guerrers morts que Aquil·leu deixa en el riu Escamandre.

Segons Stephen Olson, l'esclava fenícia pot ésser assimilada a Anticlea, la mare d'Odisseu, que va educar Eumeu al costat de Ctímena gairebé com si fos fill seu (*Od.* XV, 363-65) i, llavors, després de treure'l del casal i enviar-lo a treballar al camp (*Od.* XV, 368-79), va morir i va abandonar-lo com a esclau (*Od.* XV, 358-60)³². Tanmateix, el recorregut de la fenícia recorda encara més Euriclea, l'anciana serventa d'Ítaca que va encarregar-se de la criança d'Odisseu i Telèmac quan eren petits³³:

τῶι δ' ἄρ' ἄμ' αἰθομένας δαΐδας φέρε κέδν' εἰδυῖα
 Εὐρύκλει', Ὠπος θυγάτηρ Πεισηνορίδαο,
 τὴν ποτε Λαέρτης πρίατο κτεάτεσσιν ἑοῖσιν
 πρωθήβην ἔτ' ἐοῦσαν, ἑικοσάβοια δ' ἔδωκεν·
 ἴσα δέ μιν κεδνῆι ἀλόχῳ τίεν ἐν μεγάροισιν,
 εὐνῆι δ' οὐ ποτ' ἔμικτο, χόλον δ' ἄλέεινε γυναικός.
 ἦ οἱ ἄμ' αἰθομένας δαΐδας φέρε, καί ἐ μάλιστα
 δμωιάων φιλέεσκε, καὶ ἔτρεφε τυτθὸν ἐόντα.

Od. I, 428-35

I li duia les torxes enceses la curosa de mena / Euriclea, la filla d'Ops Pisenòrida, / a qui, temps enrere, Laertes adquirí entre els seus béns / ben joveneta encara, i va pagar-ne vint bous. / La venerava al palau igual que a la diligent esposa, / però mai no hi jagué: evitava la ira de la dona. / Ella, doncs, li duia les torxes enceses, i era ella, / d'entre les serventes, qui més l'estimava, i el criava quan era un nen de pit.

Les semblances entre els recorreguts vitals de l'una i l'altra es troben en els punts estructurants de les seves biografies³⁴. Ambdues són filles d'un llinatge il·lustre —les seves genealogies són referides tot seguint l'esquema formulari de les persones d'alt rang³⁵— i de joves van ser venudes com a esclaves per un alt preu —Euriclea per la suma gens menyspreable de vint bous i l'esclava

31. Vegeu, per exemple, *Od.* XIV, 308-09, on Odisseu explica el naufragi de la nau dels fenicis que l'haurien volgut segrestar. Cal destacar que hi ha algunes referències a sepelís de dones a la *Iliada* i l'*Odissea* que contrasten amb l'abandonament del cadàver de la fenícia: el túmul de Mirina (*Il.* II, 814), l'enterrament dels fills i filles de Niobe (*Il.* XXIV, 610-12) i el banquet fúnebre en honor d'Egíst i Clitemnestra (*Od.* III, 309-10).

32. OLSON (1995: 136). Ctímena és la germana d'Odisseu, que únicament és mencionada en aquest moment.

33. Aquest passatge té un paral·lel evident a *Od.* VII, 7-13, on es resumeix en uns termes molt semblants i amb una estructura gairebé idèntica el recorregut vital d'Eurimedusa, la serventa de confiança de la cort dels feacis a Esquèria que fou l'encarregada de la criança de Nausica: HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 320-21); JONG (2001: 72).

34. Per a l'ús anacrònic que fem del terme biografia, vegeu la n. 3 anterior.

35. Per als estudis que consideren que Euriclea és de procedència noble: HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 126); DOHERTY (1995: 158); KARYDAS (1998: 60); KYRIAKOU (2020: 87).

fenícia per un ἄξιον ὄνον³⁶. En el cas de la serventa d'Ítaca, va arribar a assolir una posició privilegiada entre les altres esclaves i era respectada pel senyor del casal, fet que va concedir-li la criança del seu fill i del seu net³⁷. Semblantment, l'esclava fenícia ocupà la mateixa tasca al palau de Ctèsias: tenia cura del nen petit que «la seguia corrent cap a les portes» (*Od.* XV, 451: ἄμα τροχόωντα θύραζε).

D'altra banda, les diferències entre les vides d'aquestes serventes les caracteritzen com personatges moralment oposats. En primer lloc trobem la qüestió del nom: l'esclava fenícia roman en l'anonimat durant tota la narració, i Eumeu s'hi refereix com «una dona fenícia» (*Od.* XV, 417: γυνὴ Φοίνισσ') i, després, amb expressions anafòriques, com «la dona» (*Od.* XV, 434: γυνὴ) o, senzillament, «ella» (*Od.* XV, 430: τὴν i 454: ἡ, entre d'altres). En canvi, Euriclea no només és identificada amb un nom i patronímic, sinó que el narrador i els altres personatges utilitzen epítets i apel·latius afectuosos per adreçar-s'hi³⁸. El punt central de la narració de la fenícia, la trobada amb els comerciants i la unió sexual il·lícita amb un d'ells, té el seu paral·lel contrari en la castedat perpètua d'Euriclea: la dida no només era respectada pel seu amo Laertes sinó que, a més a més, aquest mai no s'hi volgué ajaçar per evitar la ira de l'esposa³⁹. Així doncs, la relació sexual que esdevé el detonant de la traïció de l'esclava fenícia s'oposa radicalment a la veneració que manifesta Laertes envers la seva criada, llavor que germina en la lleialtat incorruptible del personatge⁴⁰. En aquest sentit, la serventa d'Odisseu i Penèlope és una dida exemplar que fins i tot recrimina la conducta sexual de les serventes que van jeure amb els pretendents (*Od.* XXII, 495-96). Contràriament, la fenícia és seduïda i, a continuació, moguda a traïr el seus amos. Seguint amb les oposicions, en la narració d'Eumeu és l'esclava fenícia qui ordeix el pla de fugida, tot donant ordres i indicacions als fenicis sobre com procedir (*Od.* XV, 440-49). En canvi, quan la dida Euriclea dona ordres i s'imposa autoritàriament ho fa únicament sobre les seves subordinades, les altres serventes, i amb la intenció de fer-les treballar per als amos (*Od.* XX, 149-56). És a partir d'aquest moment que la jove serventa, lluny d'esdevenir una figura maternal com ho és Euriclea, subverteix completament el model de dida que hauria d'acomplir, aprofitant-se de la confiança de què gaudeix al casal. Els seus actes l'abocaran a una mort sobtada i prematura, mentre que la lleial Euriclea

36. Els vint bous que es pagaren per Euriclea indiquen un preu molt elevat, si tenim en compte que a *Il.* XXIII, 705 es valora en quatre bous l'esclava instruïda que Aquil·leu ofereix com a premi en els jocs fúnebres de Pàtrocle, HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 126-27). D'altra banda, l'adjectiu ἄξιος, en relació amb coses en venta, significa «valuós», tal com indica el *Diccionario Griego-Español* s.v. ἄξιος, consultable a <<http://dge.cchs.csic.es/xdge/ἄξιος>> [últim accés 02/05/2024]. Aquest fet, sumat al tret que ambdues tenen un llinatge noble, pot fer-nos pensar que Euriclea, com la fenícia, també hauria estat segrestada i venuda com a esclava.

37. HAVELOCK (1995: 186); BORGUÑO (2021: 209); SKEMPIS i ZIOGAS (2009: 230).

38. Tals com κέδν'εἰδυῖα, τροφός, μαῖα i γρηῖς. Vegeu AUSTIN (1975: 165); KANAVOU (2015: 152); BORGUÑO (2021: 236, 272); KARYDAS (1998: 62-63).

39. HAVELOCK (1995: 186).

40. Significativament, les úniques dones homèriques que són venerades (en grec s'expressa amb el verb τίω) per un home són Arete i Euriclea: SKEMPIS i ZIOGAS (2009: 230).

arriba a una edat avançada —en el present de la narració se la descriu com una anciana— i és respectada i estimada pels membres de la família itaqueua⁴¹.

3. Conclusions

Com hem vist per mitjà de la comparació amb altres episodis i personatges de l'epopeia homèrica, la narració de la vida de la dona fenícia presenta una trajectòria vital fora de la norma, ja que subverteix els elements que caracteritzen les dones normatives de la *Iliada* i l'*Odissea*. Aquesta subversió té lloc mitjançant un desenvolupament inversament paral·lel dels eixos vertebradors de les vides femenines normatives, tal com evidenciem a continuació:

- a) *Identitat*. El cas de l'esclava fenícia és insòlit perquè, malgrat ésser un personatge a qui es dedica una quantitat de versos considerable i que, fins i tot, compta amb una referència genealògica (*Od*, XV, 425: κούρη δ' εἴμ' Ἀρύβαντος ἐγὼ), resta anònima durant tot l'episodi. D'altra banda, la seva genealogia recorda els patronímics de què gaudeixen algunes dones notables de l'*Odissea*, com Penèlope, Arete, Euriclea, Eurínome i Eurimedusa, entre d'altres. Significativament, però, l'ètnia fenícia és un tret característic destacat que la diferencia de totes elles.
- b) *Castedat*. Una de les virtuts femenines imprescindible en l'èpica homèrica és completament absent en la figura de l'esclava fenícia, en oposició als personatges clau amb qui la comparàvem: Euriclea, que sembla que va romandre verge tota la vida, i Nausica, que fou prou curiosa d'atendre l'estranger que necessitava ajuda sense deixar que el seu honor virginal fos posat en dubte⁴². D'altra banda, la manca de castedat d'aquest personatge l'acosta a figures paradigmàtiques com Clitemnestra i les esclaves d'Ítaca.
- c) *Unió sexual*. Les dones que són raptades o seduïdes per un déu viuen episodis semblants al de la trobada de l'esclava amb els comerciants fenicis. Tanmateix, aquelles eren descrites com donzelles castes (com, per exemple, Astíoque a *Il*. 2, 514: παρθένος αἰδοίη)⁴³ i, després de la teogàmia, esdevenien mares d'herois il·lustres. En canvi, per bé que la dona fenícia és seduïda per uns homes fenicis, la seva unió serà estèril i en la seva caracterització, com acaben de remarcar, està completament mancada de castedat.
- d) *Actància*⁴⁴. Les accions de què és agent la nostra protagonista formen part de la traïció al casal al qual serveix, des de la relació sexual amb el fenici fins al segrest d'Eumeu, passant pel robatori i per la seva pròpia fugida. A l'*Odissea* també es mencionen altres dones que són conegudes precisament per la

41. HEUBECK, WEST i HAINSWORTH (1988: 151); KARYDAS (1998: 62-63).

42. GARCÍA SÁNCHEZ (1999: 37). A més a més, el mateix Odisseu compara la princesa feàcia amb Àrtemis, deessa casta i verge (*Od*. VI, 151-52).

43. També Tiro, de qui Posidó deslliga el cinturó de verge (*Od*. XI, 245: παρθεϊνήν ζώνην).

44. Ens servim d'aquest neologisme per anostrar el terme anglès «agency», ja que creiem que transmet millor el seu significat i és més adient en la nostra llengua que no pas el terme «agència» que sol emprar-se en els estudis recents per parlar de la capacitat d'acció femenina en el món antic.

seva dolenteria, com «l'odiosa Erifile» (*Od.* XI, 326: *στυγερὴν τ' Ἐριφύλην*) i l'«astuta Clitemnestra» (*Od.* XI, 422: *Κλυταιμῆστρη δολόμητις*), però només les serventes del palau d'Ítaca comparteixen amb la fenícia la seva condició esclava i el fet d'haver comès una transgressió contra els seus respectius amos, per bé que la fenícia se'n segueix diferenciant pel paper que desenvolupa la seva astúcia en la trama, estretament relacionada amb la seva caracterització com a fenícia⁴⁵. En aquest sentit, trobem de nou el contrast amb el personatge d'Euriclea, figura maternal i paradigmàtica de la lleialtat, que s'oposa a l'astuta traïdoria de la fenícia envers el seu casal i el nen a càrrec seu.

- e) *Mort*. La manera com mor i el consegüent tractament del cos poden considerar-se un càstig diví i, per tant, són punts clau de la seva caracterització com una dona fora de la norma. Les fletxes d'Àrtemis serveixen per castigar algunes heroïnes mítiques que van ofendre la divinitat amb les seves paraules (Níobe) o accions (Laodamia i Ariadna), i, d'alta banda, el cadàver, a diferència de com estableix el costum homèric, no és sepultat.⁴⁶ Aquest abandonament recorda els cossos dels herois caiguts en combat, de què s'alimenten els animals salvatges, però la caracterització d'aquestes defuncions com a morts heroïtzadores s'oposa radicalment a la mort sobtada de l'esclava fenícia i a l'abandonament improvisat del seu cadàver.

Aquest treball ha pretès fer un breu comentari a *Od.* XV, 417-81, un passatge que tot i haver estat objecte d'estudi en articles acadèmics i tractat en alguns llibres⁴⁷ mai no ha estat extensament analitzat amb perspectiva de gènere, fet que, tal com hem tractat de demostrar, és un punt clau en la seva anàlisi i dona resultats significatius. En primer lloc, hem fet palès que la caracterització de l'esclava fenícia es construeix al voltant de tres eixos centrals interrelacionats: la classe social (esclava), la raça (fenícia) i el gènere (dona). A continuació, hem vist que el passatge conté una descripció detallada i completa (començant per la genealogia i arribant fins a la mort del personatge) d'una trajectòria vital femenina antinormativa. Això s'ha mostrat amb la identificació de les referències internes que enriqueixen la digressió narrativa d'Eumeu. Aquesta no només presenta alguns motius tradicionals presents a l'èpica homèrica, sinó que, a més a més, de la majoria en fa un tractament especial, tot presentant-los com a termes de comparació oposats. Així, finalment hem posat de manifest els contrastos —lèxics i semàntics— que apareixen al passatge en relació amb aquests motius.

45. THALMANN (1998a: 60-61 i 1998b: 31-32).

46. Vegeu la n. 31 anterior.

47. MINCHIN (1992); OLSON (1995: 135-39); WINTER (1995: 248-49); JONG (2001: 153-55, 378); ALDEN (2017: 273-77), entre d'altres ja esmentats.

Referències bibliogràfiques

Fonts

- WEST, M.L. (1998-2000). *Homerus: Ilias*. Berlín: De Gruyter.
 — (2017). *Homerus: Odyssea*. Berlín: De Gruyter.

Estudis

- ALDEN, M.J. (2017). *Para-Narratives in the Odyssey. Stories in the Frame*. Oxford: Oxford University Press.
 <<https://doi.org/10.1093/oso/9780199291069.001.0001>>
- ALUJA PÉREZ, R. (2017). *Comentari referencial al cant XI de l'Odissea: Un estudi de l'estètica de la poesia oral a partir de la teoria de la referencialitat tradicional*. Barcelona: Universitat de Barcelona [Tesi doctoral]. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/458997>>
- AUSTIN, N. (1975). *Archery at the Dark of the Moon. Poetic problems in Homer's Odyssey*. Berkeley: University of California Press.
- BORGUÑO VENTURA, I. (2021). *Personal femenino dependiente en la Grecia antigua. Un estudio comparado de los textos micénicos y los poemas homéricos*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona [Tesi doctoral]. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/672021>>
- CAMASSA, G. (1994). «Biografia». A CAMBIANO, G; CANFORA, L.; LANZA, D. (eds.). *Lo spazio letterario della Grecia antica*, Vol. I, Tom. 3. Roma: Salerno Editrice, p. 303-32.
- CRIPPA, S. (2015). *La voce. Sonorità e pensiero alle origini della cultura europea*. Milà: Edizioni Unicopli.
- CROTTY, K.M. (1994). *The Poetics of Supplication. Homer's Iliad and Odyssey*. Londres: Cornell University Press.
- DAVIDSON, J. (1997). «Antoninus Liberalis and the Story of Prokris». *Mnemosyne* 50, p. 165-84.
- Diccionario Griego-Español*. Madrid: CSIC. <<http://dge.cchs.csic.es>>
- DOHERTY, L.E. (1995). *Siren Songs. Gender, Audiences, and Narrators in the Odyssey*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
 <<https://doi.org/10.3998/mpub.14790>>
- GARCÍA SÁNCHEZ, M. (1999). *Las mujeres de Homero*. València: SEMA.
- GARVIE, A.F. (1994). *Homer. Odyssey. Books VI-VIII*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GAZIS, G. A. (2015). «The Nekyia's catalogue of heroines: Narrative Unbound». *LEC* 83, p. 69-99.
 <<https://doi.org/10.1093/oso/9780198787266.003.0006>>
- HAVELOCK, C.M. (1995). «The Intimate Act of Footwashing: *Odyssey* 19». A COHEN, B. (ed.). *The Distaff Side. Representing the Female in Homer's Odyssey*. Oxford: Oxford University Press, p. 185-200.
- HEUBECK, A.; HOEKSTRA, A. (1989). *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol II. Books IX-XVI*. Oxford: Oxford University Press.
- HEUBECK, A.; WEST, S.; HAINSWORTH, J.B. (1988). *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol I. Introduction and Books I-VIII*. Oxford: Oxford University Press.
- JONG, I.J.F. de (2001). *A Narratological Commentary on the Odyssey*. Cambridge: Cambridge University Press.
 <<https://doi.org/10.1017/CBO9780511482137>>

- KANAVOU, N. (2015). *The Names of Homeric Heroes: Problems and Interpretations*. Berlin: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9783110421972>>
- KARYDAS, H. Pournara (1998). *Eurykleia and her Successors. Female Figures of Authority in Greek Poetry*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- KIRK, G.S. (1990). *The Iliad: a Commentary. Volume II: books 5-8*. Cambridge: Cambridge University Press.
<<https://doi.org/10.1017/CBO9780511620270>>
- KYRIAKOU, I. (2020). *Généalogies épiques. Les fonctions de la parenté et les femmes ancêtres dans la poésie épique grecque archaïque*. Berlin: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9783110656237>>
- MACLEOD, C.W. (1982). *Homer. Iliad, Book XXIV*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARTIN, R.P. (1989). *The Language of Heroes: Speech and Performance in the Iliad*. Nova York: Cornell University Press.
- MCGING, B.; MOSSMAN, J. (2006). «Introduction». A MCGING, B.; MOSSMAN, J. (eds.). *The Limits of Ancient Biography*. Swansea: The Classical Press of Wales, p. IX-XX.
<<https://doi.org/10.2307/j.ctvvn9rn.4>>
- MINCHIN, E. (1992). «Homer Springs a Surprise: Eumaios' Tale at *Od.* o 403-484». *Hermes* 120, p. 259-66.
- MORRISON, J. (2003). *A Companion to Homer's Odyssey*. Westport (CT): Greenwood Press.
- MUELLNER, L.C. (1976). *The Meaning of Homeric εἴδημα Through Its Formulas*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität.
- NAGY, G. (1996). *Homeric Questions*. Austin: University of Texas Press.
<<https://doi.org/10.7560/755611>>
- OLSON, S.D. (1995). *Blood and Iron. Stories and Storytelling in Homer's Odyssey*. Leiden: Brill.
<<https://doi.org/10.1163/9789004329539>>
- OSLEY, A.S. (1946). «Greek Biography before Plutarch». *G&R* 15, p. 7-20.
<<https://doi.org/10.1017/S0017383500008937>>
- PERADOTTO, J. (2002). «Prophecy and Persons: Reading Character in the *Odyssey*». *Arethusa* 35(1), p. 3-15.
<<https://doi.org/10.1353/are.2002.0012>>
- PLAS, M. van der (2020). «Corpse Mutilation in the *Iliad*». *CQ* 70, p. 459-72.
<<https://doi.org/10.1017/S0009838821000136>>
- RICHARDSON, N.J. (1974). *The Homeric Hymn to Demeter*. Oxford: Oxford University Press.
- SEGAL, C. (1971). *The Theme of the Mutilation of the Corpse in the Iliad*. Leiden: Brill.
<<https://doi.org/10.1163/9789004327245>>
- SIMONS, K. De Boer (2016). *Death and Female Body in Homer, Vergil, and Ovid*. Chapel Hill: University of North Carolina [Tesi doctoral].
<<https://doi.org/10.17615/gtas-5g53>>
- SKEMPIS, M.; ZIOGAS, I. (2009). «Arete's Words: Etymology, ehoie-Poetry and Gendered Narrative in the *Odyssey*». A GRETHLEIN, J.; RENGAKOS, A. (eds.). *Narratology and Interpretation: The Content of Narrative Form in Ancient Literature*. Berlin: De Gruyter, p. 213-40.
<<https://doi.org/10.1515/9783110214536.3.213>>
- STOEVESANDT, M. (2016). *Homer's Iliad. The Basel Commentary. Book VI*. Berlin: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9781501501760>>

- THALMANN, W.G. (1998a). «The View from Above: The Representation of Slaves in the *Odyssey*». A THALMANN, W.G. (ed.). *The Swineherd and the Bow: Representations of Class in the Odyssey*. Ithaca-Nova York: Cornell University Press, p. 49-108.
<<https://doi.org/10.7591/9781501738999-006>>
- (1998b). «Female Slaves in the *Odyssey*». A JOSHEL, S.R.; MURNAGHAN, S. (eds.). *Women and Slaves in Greco-Roman Culture. Differential Equations*. Londres-Nova York: Routledge, p. 23-35.
- TEMMERMAN, K. de (2020). «Writing (about) Ancient Lives: Scholarship, Definitions, and Concepts». A TEMMERMAN, K. de (ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Biography*. Oxford: Oxford University Press, p. 3-18.
<<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198703013.013.1>>
- VALDERRÁBANO GONZÁLEZ, I. (2021). *Al amparo de Artemis: virginidades humanas y divinas en la Grecia Antigua*. Madrid-Sevilla: UAM Ediciones-Editorial Universidad de Sevilla.
- VERMEULE, E. (1979). *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley: University of California Press.
<<https://doi.org/10.2307/jj.8306126>>
- WINTER, I.J. (1995). «Homer's Phoenicians: History, Ethnography, or Literary Trope? [A Perspective on Early Orientalism]». A CARTER, J.B.; MORRIS, S.P. (eds.). *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*. Austin: University of Texas Press, p. 247-71.
<<https://doi.org/10.1163/ej.9789004172371.i-640.62>>
- ZIOGAS, I. (2021). «Life and Death of the Greek Heroine in *Odyssey* 11 and the Hesiodic *Catalogue of Women*». A GAZIS, A.; HOOPER, A. (eds.). *Aspects of Death and the Afterlife in Greek Literature*. Liverpool: Liverpool University Press, p. 49-68.
<<https://doi.org/10.2307/j.ctv1qp9gc9.6>>